

MART KULDKEPP

**SIWERTZ
SOM AKTIVIST**

Om Eldens återsken och första världskriget

Sedan märkesåret 2014 har forskningen om första världskriget upplevt en renässans i hela världen, inte minst i Sverige där den dittills varit av en relativt begränsad omfattning.¹ Det har dock sedan länge funnits ett mer litterärt inriktat forskningsfält som sysslat med världskrigets återspeglings i den svenska litteraturen, framför allt med fokus på vad man kallar 1914 års idéer: bergsonianismen och viljefilosofin, den konservativa esteticismen och genljuden från nittioalets nationalism.² Också romanen *Eldens återsken* (1916) av Sigfrid Siwertz³ har behandlats från denna synvinkel, framför allt i Tyrgils Saxlunds doktorsavhandling från 1975.⁴ Samtidigt har det hittills saknats ett mer renodlat historiskt perspektiv på romanen och paralleller som finns mellan den litterära skildringen och den historiska verkligheten.

Ett sådant perspektiv skulle samtidigt vara önskvärt, för *Eldens återsken* som skönlitterär skildring av Sverige under de första två krigsåren 1914–1915 är utan tvekan starkt inspirerad av verkligheten som Siwertz själv upplevde den. Det korta tidsavståndet mellan de beskrivna händelserna och bokens utgivning omöjliggör samtidigt att det på något sätt skulle handla om memoarer i romanform, skrivna med vetskap om att Tyskland kommer att förlora kriget och de svenskaktivistiska drömmarna rinna ut i sanden. Snarare har texten drag av ett tidsdokument som ligger mycket nära i tid till det skildrade och har författarens förstahands- erfarenheter som utgångspunkt. Det gör att romanen i vissa avseenden är jämförbar med samtida arkivalier och dagspress. Samtidigt – och det gör texten värdefull på ett annat sätt – är Siwertz bok ändå ett litterärt verk, en konstnärlig reflektion av hur en ung radikalkonservativ författare som Siwertz upplevde första världskrigets två första år.

1 För hänvisningar, se Lina Sturfelt, "Skandinavien och första världskriget", *Scandia* 80:2, 2014, s. 93–106.

2 Tyrgils Saxlund, *1914 års idéer. En studie i svensk litteratur* (Stockholm 1975); Jan Stenkvist, *Nationalskalden. Heidenstam och politiken från och med 1909* (Stockholm 1982), s. 120–172; Claes Ahlund, "Författarna och första världskriget. De krigförande länderna och Sverige", i *Vänbok till Alvar Wällinder*, red. Christina Tellgren (Gävle 2001), s. 10–28; Claes Ahlund, *Underhållning och propaganda. Radschas (Iwan Aminoff's) romaner om första världskriget 1914–1915* (Uppsala 2010).

3 I artikeln hänvisar jag till den kanske tillgängligaste upplagan från 1972: Sigfrid Siwertz, *Eldens återsken. Det stora varubuset. Djami och vattenandarna* (Stockholm 1972), s. 13–210.

4 Saxlund 1975, s. 100–103.

I det följande vill jag först ge en översikt över romanens handling och presentera den svenska aktiviströrelsen som Siwertz var med i under första världskriget, delvis som deltagare och delvis som iakttagare. Därefter försöker jag åstadkomma en syntes och reflektera över på vilket sätt *Eldens återsken* är en aktivistroman och vad den kan bidra med till den historiska forskningen.

Romanens handling

Det har utpekats bland annat av Tyrgils Saxlund att *Eldens återsken* har iögonfallande gemensamma drag med Siwertz roman *En flanör* från 1914, som tillhörde den så kallade flanör- och dagdrivarlitteraturen, populär under tiotalet. Det finns paralleller mellan böckerna både vad gäller innehåll och huvudpersonens karaktärsutveckling. De har även i stort sett samma huvudtema: hur olika människor förhåller sig till livet och dess utmaningar. Medan några av romanens figurer ger upp, gör andra motstånd och reser sig på nytt. Det mest framstående exemplet i *En flanör* är huvudpersonen Torsten Gjørloff, som genomgår en utveckling från en pessimistisk flanör till en viljemänniska i Henri Bergsons anda.⁵ Samma motiv återfinns i *Eldens återsken* i Lennart Ahlborns gestalt, med den skillnaden att nu är det själva världskriget som utgör livets stora utmaning: kriget är något som alla romanens personer på ett eller annat sätt måste anpassa sig eller förhålla sig till. Samtidigt har de alla olika personliga egenskaper och världsåskådningar som gör att de agerar på helt olika sätt. Som har noterats av andra forskare är det typiskt för Siwertz att var och en av hans gestalter representerar någon människogrupp; han söker alltid allmängiltiga drag och stora huvudlinjer bakom enstaka fall.⁶

Romanen börjar med en scen under sommaren 1914 där fyra medlemmar av en stockholmsk borgarsläkt samlar alla på en födelsedagsfest hos "Änkedranken", det vill säga änkeprofessorskan Kleingardt, en levande symbol för Karl XV:s dagar och mormor till alla

5 Saxlund 1975, s. 100.

6 Iris Soivio, *Symbolerna i Sigfrid Siwertz' prosa* (Turku 1966), s. 21.

fyra män som därmed också är hennes potentiella arvingar. De fyra är aktuarien Lennart Ahlborn, hans bror skådespelaren Patrik, rentiern och frisinnande politikern Natanael Frisell och slutligen Robert Betjeman, direktör på teknikfirman Isolator AB. De symboliserar var och en närmast en negativ borgartyp: Lennart är en pessimistisk och viljelös byråkrat, Patrik är en ironisk bohem som inbillar sig att han är en stor konstnär, Frisell är till det yttre välrespekterad och framgångsrik, men egentligen en djupt feg och obetydlig gestalt. Betjeman är en hänsynslös affärsman som har lurat av sin blyga kompanjon Truedsson alla hans uppfinningar och gjort stora pengar på dem.

Världskriget som snart utbryter är romanens centrala *force majeure* och Siwertz visar hur det griper in i alla dessa olika individers liv. De flesta reagerar på ett sätt som intensifierar dessa redan nämnda negativa egenskaper. Eftersom teatrar har stora framgångar under kriget får Patrik sin stora chans: att spela huvudrollen i Shakespeares *Richard III*. Han misslyckas totalt och tar sin hämnd på verkligheten genom att förföra sin bror Lennarts käraste Signe. Frisell får en sådan krigsrädsla att han stänger in sig i sitt hus liksom i belägringstillstånd. Icke desto mindre lyckas han bli invald i riksdagen och blir där en fanatisk försvarare av den svenska neutraliteten, som för honom dock inget annat är än en förevändning att inte utföra vilken som helst handling: hans tidigare måttlösa förskräckelse blir nu utlöst i en stor mängd prat och tomma fraser.

Den driftige affärsmannen Betjeman förstår snart vilka stora vinster kriget kan inbringa. Han blir en ökad smugglare och gulaschbaron tillsammans med en, med tidens språkbruk, "listig jude" som heter Rosenberg. Truedsson – ännu en gång lurad – blir av med alla sina aktier i aktiebolaget Isolator och blir nu chaufför åt Betjeman, generaldirektören och ensam ägare till det nya, omstrukturerade aktiebolaget som den gången får heta Kompensator.

Den ende av dessa män som egentligen genomgår en grundligare positiv karaktärsutveckling är aktuarien Lennart Ahlborn, romanens huvudfigur. Hans kärlekshistoria med den fattiga pianolärarinnan Sig-

ne Täcklindh är den första impulsen som bidrar till att han så småningom förlorar sin likgiltighet och oföretagsamhet. När han kallas in till militärtjänst under vintern når han en existentiell vändpunkt i form av en närmast religiös upplevelse under en vinterkväll, då han står och riktar sin blick mot det stormande havet: plötsligt förstår han att han vill bli en handlingskraftig människa, att se kriget i ögonen i hela dess mångsidighet och känna den gemenskap med andra som denna medför:

Ve dem som blott vilja se krigets baksida, ljöd det inom honom.
Ve dem som blott se lidandet och icke det väldiga modet! Ve dem
som glömma, att livet är ett äventyr och icke en institution (s. 104).

För Lennart blir alltså kriget anledning till en moralisk självrannsakan och avståndstagande från sin tidigare viljelöshet. Han blir en viljemänniska med ett inre behov att utföra djärva handlingar för fosterlandets väl. I fortsättningen kan han inte känna något annat än förakt för Frisells feghet och Betjemans profitbegär. Lennart själv är ett praktexempel på det han säger kriget är: "nationernas reningsbad ur feg materialism" (s. 105).

Att han radikaliseras på det sättet bidrar dock en annan händelse till. När han återvänder från militärtjänsten upptäcker han att Signe och hans bror Patrik varit tillsammans. Därmed bryter han sitt förhållande med Signe och blir av bitterhet en fanatisk läsare av krigsnyheter. Snart börjar han även delta i sammanträdanden med andra likasinnade på klubben Duvslaget där svenska och finska privatpolitiker diskuterar utsikter för Sveriges krigsdeltagande och gemensamma framtidsplaner. Där får Lennart också en ny och sann vän: den finske patrioten och motståndsmannen, magister Sjöros, som inspirerar honom med sin kompromisslösa handlingskraft och beslutsamhet:

Men lejonet i flocken var ändå magister Per Sjöros. Det var en man av hårt virke med det rätta mörkret kring ögonbrynen, en tyst och förbehållsam man, men som alltid självklart blev medelpunkten i sin krets och laddade luften omkring sig med sin energi (s. 158).

Aktivistsammanskomsterna blir dock till slut en besvikelse för Lennart: i sista änden visar sig Duvslaget vara snarare en prat- än handlingsklubb. Lika besvikne Sjöros beslutar sig för att resa till Tyskland för att inträda som frivillig i den tyska hären. Lennart kan inte gå så långt, men han tar beslutet att för sin del bestraffa smugglaren Betjeman genom att utpressa honom på pengar som han vill använda till aktivistisk krigspropaganda. En melodramatisk episod utspelar sig när Lennart, efter att ha samlat på vittnen och bevis, besöker Betjeman för att avslöja denne. Samtidigt kommer den desperate ingenjören Truedsson dit för att ta livet av samme man. Genom en olyckshändelse är det dock Lennart som blir skjuten och sårad och Truedsson begår självmord genom en avsiktlig bilolycka.

Trots de dramatiska händelserna slutar boken med en borgerlig idyll. Lennart skickas till landet för sin hälsas skull. Så snart han har tillfrisknat gifter han sig med Signe. På grund av Truedssons misstänksamma självmord avslöjas Betjeman utan Lennarts hjälp. Den stora frågan om Sveriges krigsdeltagande blir dock olöst: det är Lennart som individ som åter igen hittar sin plats i samhället, men samhället blir oförändrat med krigets stora utmaning fortfarande hängande i luften.

Första världskriget och den svenska aktivismen

Att det finns självbiografiska inslag i romanen är känt sedan länge. Flera forskare som har skrivit om Siwertz tidiga författarskap har utpekat framför allt betydelsen av Henri Bergsons filosofi för hans konstnärliga världsbild, med dess tonvikt på intuition, handling och vilja, samt människans självförändringsförmåga.⁷ Det var ett tänkesätt som Siwertz delade med flera andra framstående författare och kulturpersonligheter i Sverige, som Sven Lidman, Fredrik Böök och John Landquist, dess idéer får uttryck i hans böcker, och det var dessa idéer som troligen på ett avgörande sätt bidrog till att Siwertz egna politiska

7 Leif Kihlberg, *Aktivismens huvudorgan Svensk Lösen. Två studier i svensk konservatism 1916-1922*, Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala; 41 (Stockholm 1961), s. 65; Jean-Francois Batail, *Le mouvement des idées en Suède à l'âge du bergsonisme* (Paris 1979), s. 381-382.

åsikter under första världskriget utvecklades i en krigsentusiastisk riktning.⁸ Den franska viljefilosofin blev därmed bas för en politisk radikalism som byggde på människans irrationella krafter och ställde sitt hopp till handlingskraftiga undantagsindivider som huvudgestalten Lennart Ahlborn. Kriget, både för Siwertz och Lennart, var den yttersta undantagstillvaron som möjliggjorde en praktisk tillämpning av handlingsidealet och fungerade som ett botemedel mot feg intellektualism och handlingsförflamning.⁹

Men samtidigt fanns det även andra skäl varför kriget lämnade ett starkt intryck på Siwertz och utlöste hans och hans generationskamraters handlingsvilja. De berodde på vissa specifikt svenska utrikespolitiska förhållanden under första världskriget.

Första världskriget har av både historiker och allmänheten ofta ansetts som ett meningslöst, extremt blodigt och utsiktslöst krig som dessutom inte fick ett riktigt slut utan ledde till revanschismen och därmed lade andra världskrigets grundvalar. Samtidigt får man inte glömma att kriget resulterade i upplösningen av flera multinationella imperier och framträdandet av en rad nya nationalstater, liksom även det helt nya och exempellösa fenomenet Sovjet-Ryssland som där- efter, på gott och ont, blev en faktor i den internationella politiken.

Det var inte heller endast i retrospektiv man förstod världskrigets geopolitiska implikationer. Tvärtom: hoppet att kriget skulle leda till stora politiska omvälvningar omhuldades av många redan när kriget pågick. De krigförande och i alla fall i början också krigsentusiastiska imperierna hade stora förhoppningar på att förbättra deras internationella ställning och sprida sin makt över nya folk, nya territorier och nya resurser. Bland deras egna undertryckta nationella minoriteter, däremot, ledde kriget till förhoppningar på nationell befrielse i någon form eller till och med ren nationell självständighet. Och även i de neutrala staterna startades krigsentusiastiska rörelser som yrkade på

8 Svante Nordin, *Fredrik Böök. En levnadsteckning* (Stockholm 1994), s. 200.

9 Stefan Nygård, *Filosofins renässans eller modern mystik? Bergsondebatten i Finland*, diss. (Helsingfors 2008), 182.

deltagande i kriget som ett sätt att öppna vägen mot en ljusare framtid eller återupprätta den gamla och gyllene tiden.¹⁰

Egentligen fanns det betydande överlappningar mellan imperiernas, de undertryckta folkens och de neutrala krigsaktivisternas intressen. Alla krigförande stater försökte stödja separatistiska och revolutionära rörelser i fiendens territorium för att destabilisera dess inre angelägenheter. De hade även ett intresse att öka sitt inflytande över neutrala stater för att försäkra deras välvilja eller rentav uppmuntra dem till partitagande och krigsinträde. Imperiernas hemliga allierade tilldelades pengar och löften om framtida privilegier. De i sin tur försökte utnyttja dessa kontakter och resurser för att nå sina egna mål.

De undertryckta nationaliteterna i fråga inkluderade irländare, polacker och tjecker, samt många av det ryska imperiets minoritetsfolk. Bland finländarnas, esternas, litauernas, georgiernas och de ryska nationaliteternas nationella eliter var förhoppningarna starka om att kriget skulle försvaga Ryssland och möjliggöra en större autonomi eller till och med nationell självständighet. För att påskynda detta, vände sig vissa av deras representanter till Rysslands fiender, framför allt Tyskland, för stöd och samarbete.¹¹

Men framför allt finländarnas representanter tog i hemlighet kontakt även med svenska meningsfränder. Sverige var visserligen inte en av de krigförande staterna, men kunde väl ändå bli det. Man kände till de starka antiryska stämningarna i Sverige, som hade intensifierats under den så kallade försvarsrörelsen särskilt på grund av den kände upptäcktsresande Sven Hedins propagandaaktiviteter ett par år före kriget. Finnarna trodde också att det skulle ligga i Sveriges intressen att återerövra territorier som staten hade förlorat under de föregående århundradena – särskilt Finland, som hade blivit en del av det ryska imperiet bara något mer än hundra år tidigare.¹²

10 Mart Kuldkepp, "Hegemony and Liberation in World War I: The Plans for New Mare Nostrum Balticum", *Ajalooline Ajakiri*, 3, 2015, 249 f.

11 Kuldkepp 2015, 251 f.

12 Kuldkepp 2015, 252.

Finländarnas förhoppningar var inte helt missriktade. Sverige hade förklarat sig neutralt vid krigets början, men det fanns betydande kretsar i Sverige som ansåg att den svenska neutraliteten var något temporärt och att det egentligen låg i Sveriges intresse att inträda i kriget på centralmakternas sida. Krigsrörelsen som förespråkade detta blev känd som "aktivismen", eftersom det fordrade en utrikespolitik som "aktivt" skulle skydda Sveriges intressen i öster – i motsats till *status quo* som uppfattades som skamlig passivitet. Alliansen med Tyskland skulle tjäna två huvudsyften: försvagandet av Ryssland och återerövringen av Finland. Efter kriget skulle Sverige med Tysklands hjälp ha kunnat sprida sin hegemoni över hela Skandinavien och återetablera sig som den dominerande stormakten i Östersjöområdet liksom på 1600-talet.

Den aktivistiska rörelsen i vardande under vintern 1914–1915 var fortfarande ganska återhållsam. De första funderingarna rörde framför allt frågan om Sverige borde ha en "svag" eller "stark" neutralitet – med den starka neutraliteten menade man nämligen en neutralitetspolitik som man var beredd att överge för andra och viktigare politiska målsättningar skull. En intensivare aktivistagitation började under sommaren 1915, då en skara av anonyma aktivistskribenter: unghögermannen Adrian Molin, socialdemokraterna Otto Järte och Yngve Larsson, den gamle statsvetaren Rudolf Kjellén och andra, publicerade sin kontroversiella propagandaskrift *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning*. Samtidigt som Hindenburg hade sina stora framgångar i öst trodde aktivisterna att tiden var kommen för en aktiv insats för Sveriges framtid och i boken yrkade man tämligen öppet på "modig uppslutning vid Tysklands sida".¹³

En ännu viktigare faktor var Tysklands vice utrikesminister Arthur Zimmermanns hemliga alliansbud till Sveriges statsminister Hjalmar Hammarskjöld i maj 1915. Som kompensation för Sveriges deltagande på Tysklands sida, och en gemensam operation mot S:t. Petersburg ställde Zimmermann i utsikt en svensk efterkrigshegemoni över Åland,

13 Mart Kuldkepp, "Sweden's Historical Mission and World War I: A Regionalist Theory of Swedish Activism", *Scandinavian Journal of History*, 39 (1), 2014, 136 f.

Finland och de andra skandinaviska länderna. Hammarskjöld avböjde men den frenetiska aktiviteten som därefter började i aktivistkretsarna i Stockholm hade mycket att göra med en önskan att stödja och uppmuntra denna stämning i Tyskland. Samtidigt som man såg stora framtidsmöjligheter i det svenska krigsdeltagandet var man rädd att om alliansen med Sverige inte blev av, Tyskland vid fredsslutet kunde ge Ryssland fria händer i det neutrala Skandinavien som ett slags kompensation.¹⁴

Aktivisterna och aktivistvänner inkluderade flera högt uppsatta individer i Sverige, framför allt högermän och tyskvänliga socialdemokrater. De var journalister, skriftställare, politiker, akademiker och officerare. Bland de mest framstående var upptäcktsresanden Sven Hedin, Sveriges minister i Tyskland Arved von Taube, riksmarskalken Ludvig Douglas, matematikern och millionären Gösta Mittag-Leffler, ecklesiastikministern K. G. Westman och Sveriges drottning, Victoria. Det fanns även aktivistiska författare och litteraturkritiker, som oftast var påverkade av Henri Bergsons viljefilosofi och den djärva handlingens ideal, liksom även Siwertz. Men någon massrörelse blev aktivismen aldrig och den saknade verkligen stöd bland den breda allmänheten i Sverige som just då höll på att utvecklas mot ett demokratiskt statskick.¹⁵

Trots att aktivisterna gärna framhävde att de agerade i svenska intressen, samarbetade de samtidigt intensivt med inflytelserika tyska politiska och militära kretsar som gärna ville dra det tyskvänliga Sverige in i kriget på centralmakternas sida. Nästan omedelbart efter krigets början uppstod det också ett samarbete mellan svenska aktivister och den liknande rörelsen i Finland som härstammade från konservativa, svenskspråkiga akademiska kretsar i Helsingfors. De finländska studenterna resonerade på ungefär samma sätt som svenska aktivister, om än från ett eget perspektiv: eftersom Ryssland nu var bundet i ett krig mot Tyskland kunde det före detta moderlandet Sverige ta sin revansch och samtidigt komma till finländarnas hjälp. Sändebud skickades till Sverige för att underhandla med svenskarna, och hålla kontakt med

14 Kuldkepp 2015, 267–269; Kungliga Biblioteket, Adrian Molins efterlämnade papper. L46:16A, *Aktivismens historia 1914–1917* (1932), s. 13 f.

15 Kuldkepp 2015, s. 255 f.

representanter i Tyskland. Så småningom etablerade finländska aktivister i Stockholm en permanent byrå som leddes av filosofie doktor Herman Gummerus. Som hans assistenter och medhjälpare arbetade där en växande skara av unga magistrar som inkluderade Almar Fabritius, Georg Achates Gripenberg, Pehr Herman Norrmén och andra.¹⁶

Under hösten 1915 ledde dessa ursprungligen ganska tillfälliga kontakter mellan svenska och finländska aktivister till mer regelbundna veckomöten på restaurangen Pelikan på Södermalmstorg i Stockholm. Herman Gummerus skriver i sina memoarer att den så kallade Pelikanklubben regelbundet gästades av nästan alla finländska aktivister som stannade i Stockholm, samt svenska aktivister eller halvaktivister som Otto Järte, Yngve Larsson, Arne och Nils Forssell, Tor Bonnier, Nils Söderqvist, Sven Lidman, Erland Hjärne, Nils Ahnlund, Sigfrid Siwertz och andra, inklusive några högre officerare.¹⁷

Man förde inga protokoll på mötena, men atmosfären har efteråt skildrats av flera deltagare. Från dessa beskrivningar får man intrycket av mycket entusiasm för de gemensamma målen, men också en hel del häftiga debatter. De gemensamma planerna inkluderade en landstigningsoperation i Finland och den preliminära konstitutionen av det kommande 'Nordiska Förbundet', en förbundsstat med konungariket Sverige i spetsen som man föreställde sig skulle uppstå efter krigsslutet och som de andra skandinaviska staterna skulle ansluta sig till.¹⁸

Alfons Paquet, en tysk journalist och vän till aktivisterna skrev i ett oavslutat romanfragment från 1930-talet, att Pelikanklubben var en mötesplats för alla som av en eller annan anledning hatade Tsarryssland: finländska självständighetsmän som senare skulle bli kärnan av den finska vita armén i det finska inbördeskriget; finländska socialister som skulle göra det samma på den röda sidan; svenska aktivister som ville inträda i kriget för att "bygga upp en romantisk nordisk stat". Där fanns också representanter för nationella minoriteter i Ryssland,

16 Kuldkepp 2015, 254; Molin 1932, s. 14–20.

17 Herman Gummerus, *Jägare och aktivister. Hägkomster från krigsåren i Stockholm och Berlin* (Helsingfors 1927), s. 277.

18 Kihlberg 1961, s. 84–86.

antingen borgerliga eller socialistiska, som hoppades på befrielse från Ryssland. Och sist men inte minst var där tyska diplomater, journalister och agenter som ville förstöra Ryssland genom att revolutionera det med hjälp av radikala socialister, eller dela upp det i mindre stater med hjälp av nationella separatister. Klubbens verksamhet upphörde efter de två ryska revolutionerna år 1917 – då fanns den gemensamma fienden, Tsarryssland, inte längre.¹⁹

Trots att samarbetet mellan svenska och finländska aktivister i början såg lovande ut, blev förhållandet mellan de två rörelserna ganska spänt. Den viktigaste orsaken var nog att den svenska rörelsen inte hade något bredare stöd i Sverige. Det var en nackdel som förlamade aktivisternas försök att komma åt sina farligaste politiska fiender; den smidige svenske utrikesministern Knut Wallenberg och tyske ambassadören i Stockholm, Hellmuth Lucius von Stoedten. De svenska aktivisternas oförmåga att hävda sig på hemmaplan betydde att de finländska aktivisterna såg sig nödsakade att förhandla direkt med Tyskland, förbigående Sverige. Det var en tämligen framgångsrik strategi, i att de finländska aktivisterna fick betydande stöd från Tyskland, bland annat i form av ett nationellt finländskt frivilligförband i den tyska armén, den 27de jägarbataljonen (*Königlich Preussisches Jägerbattalion Nr. 27*). En omfattande smuggling av finländska frivilliga genom Sverige till Tyskland ägde rum under 1915 och 1916; något som den svenska polisen och generalstaben blundade för.²⁰

Samtidigt hade de finländska aktivisterna själva knappt något stöd bland Finlands bredare allmänhet. Man överdrev utsikterna för en resning i Finland samt hur benägen befolkningen skulle vara att acceptera en svensk-tysk ockupation. Men samarbetet mellan svenska och finländska aktivister fortsatte ändå, med försök till gemensamma aktioner och dryftandet av gemensamma framtidsplaner.

19 Gerd Koenen, "Rom oder Moskau". *Deutschland, der Westen und die Revolutionierung Russlands 1914-1924* (Tübingen 2003), 182.

20 Om jägarörelsen, se Matti Lackman, *Suomen vai Saksan puolesta? Jääkärideiden tuntematon historia* (Helsinki 2000).

Siwertz som aktivist och *Eldens återsken* som aktivistroman

Trots att Sigfrid Siwertz livligt umgicks med både de finska och svenska aktivisterna under första världskriget, tillhörde han inte aktiviströrelsens inre och invigda krets – detta i motsats till sin generationskamrat Sven Lidman, som år 1916 blev redaktör för den aktivistiska tidskriften *Svensk Lösen*.²¹

Inte heller var Siwertz bland författarna till *Sveriges utrikespolitik i världskrigets behysning*, även om han hyste tankar om att medverka i en vidare aktivistpublikation. I december 1915 skrev en av rörelsens eldsjälar Otto Järte till meningsfränden Sam Clason att ”en liten vänsterkrets av aktivister [nu är] beredda att framträda inpå offentligheten med en skriftserie, ’Svensk Utrikespolitik’, ansedd att utgöra en fortsättning på vår bok”. Bland de tänkta skribenterna var Järte själv, förläggarsonen Tor Bonnier och industrimannen Hugo Heyman. Även John Landquist och Sigfrid Siwertz hade utlovat bidrag till kommande häften.²² Av skriftserien blev dock intet, troligen på grund av distributionssvårigheter. Som framgår av Järtes brev var det ytterst svårt att hitta ett förlag som ville åta sig uppdraget.

Siwertz kanske mest uppmärksammade aktivistiska gärning kom så sent som i februari 1918 under det finska inbördeskriget, då han, tillsammans med Tor Bonnier, Otto Järte, John Landquist, Karl Hildebrand och andra undertecknade en vädjan till svensk statsminister Nils Edén om svensk utförelse och transitering av vapen och ammunition till Finland till förmån för den vita sidan i kriget.²³ Annonsen med samma innehåll infördes även i de flesta dagstidningarna den 3 februari 1918.²⁴

Men trots att han aldrig var särskilt engagerad i rörelsen kan man ändå betrakta Siwertz som ett tämligen pålitligt vittne om den svenska aktivismen. Någon opartisk åskådare var han dock knappast. I *Eldens återsken* förekommer det tydligt aktivistiska tankegångar och dess hjälte

21 Knut Ahnlund, *Sven Lidman. Ett livsdrama* (Stockholm 1996), 216–223.

22 Kungliga Biblioteket, Otto Järtes efterlämnade papper, L 78:1.

23 Ragnar Andersson, *Svenska Dagbladet och det politiska livet* (Uppsala/Stockholm 1952), s. 326.

24 Carl Sundbeck, *Svenska röster under Finlands frihetskamp* (Stockholm 1920), s. 13; Carl-Göran Andræ, *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918* (Stockholm 1998), s. 166.

Lennart Ahlborn genomgår en bergsoniansk utveckling från deterministisk pessimism till irrationell handlingsdyrkan. Han, liksom Siwertz, beundrar aktivisterna och ser ständigt framför sig denna stora uppgift, som väntar hans folk. Samtidigt är han ändå rätt så kritisk mot rörelsen. Lennart uttrycker ganska ofta skeptiska åsikter om aktivisternas utsikter att lyckas. I flera fall skildras stämningen på klubben Duvslaget som kaotisk; i ett fall används uttrycket "den berusande patriotiska rörelsen" (s. 159). Det är särskilt den svenska delen av aktiviströrelsen som framstår som rena pratmakare. Större sympati har han för finnarna som beundras för deras självupppoffrande patriotism:

Det var onekligen en viss komisk brytning mellan lokalen och de mycket allvarliga debatter, som fördes där. Lennart makade sig alltid över till de finska cigarretternas hörn. Där var det storpolitiska tobaksmolnet starkast laddat. Och där satt han nu och lyssnade till det växande mullret vid horisonten. Man försäkrade, att det förut så söndrade Finland var ett enda åskmoln av hat mot förtryckarna. Vilken dag som helst kan upproret slå ut i ljusan låga, hette det. Och då vill jag inte vara svensk, om vi är nog tröga och feghjärtade att sitta stilla, tänkte Lennart.

Han såg med djup respekt och sympati på de prövade män, som satt här omkring honom och väntade på det betryckta fosterlandets stora chans – dess sista och enda chans i världen menade mången (s. 157).

Överhuvudtaget hör beskrivningen av stämningen på klubben Duvslaget från historikers synvinkel till de intressantaste episoderna i boken. Att Siwertz själv var en ofta förekommande gäst på Pelikanklubben bekräftas av Siwertz aktivistkamrater Yngve Larsson och Herman Gummerus, samt Otto Järtes levnadstecknare Ivar Anderson.²⁵ En av de högre svenska officerare som deltog i sammankomsterna, Carl Axel Norman, noterade efteråt på 1960-talet att de unga finska aktivisterna Thure Svedlin och Pehr H. Norrmén (s. 72) hade till och med ogillat Siwertz närvaro efter-

25 Yngve Larsson, *Mitt liv i stadshuset* (Stockholm 1977), s. 76; Gummerus 1927, s. 277; Ivar Anderson, *Otto Järte – en man för sig* (Stockholm 1965), s. 66.

som de trodde att han befann sig där enbart för att samla material för en bok. Och inte långt senare utkom faktiskt *Eldens återsken*.²⁶

Parallellen Pelikanklubben-Duvslaget kan ses som en bekräftelse på Siwertzforskaren Iris Soivios påstående att tiden och platsen för händelserna i Siwertz böcker oftast anges noggrant och att det i flesta fall handlar om platser som han känner väl till.²⁷ Likadant är fallet med flera av personligheterna på klubben: flera av dem verkar vara inspirerade av de verkliga finska aktivisterna som Siwertz kände under sin tid.

Som har utpekats av Seikko Eskola hade Baron von Degen, ”en aristokratisk bonvivanttyp”, troligen Konni Zilliacus som förebild. ”Den gamle tränade konspiratören”, härads hövding Unonius, är däremot identisk med Jonas Castrén.²⁸ Bakom magister Sjöros fanns i all sannolikhet Pehr Herman Norrmén, en ung finländsk aktivist och en av initiativtagarna till jägarrörelsen. I februari 1915 reste Norrmén till Tyskland för att genomgå militärutbildning, men återvände efter det till Stockholm och blev en ständig deltagare på klubbmötena. Med Leif Kihlbergs ord utvecklade han där med särskild kraft ”kulturkampsperspektivet”, idén att det för både Sverige och Finland gällde att göra en gemensam insats i den fäderneärvda kulturkampen mot ”ryssen”.²⁹ Norrmén var en mycket nära vän även till den andra aktivistförfattaren Sven Lidman.³⁰

Utöver Lennart själv är Sjöros en av de mest positiva gestalterna i romanen och det är han som utför dess, med tidens språkbruk, manligaste gärning genom att ansluta sig till jägarrörelsen och resa till Tyskland för att kämpa för sitt lands befrielse. Lennarts beundran för honom får ett nästan lyriskt uttryck när han gör sällskap med sin vän till Trelleborg för att därefter skiljas åt:

26 Krigsarkivet, Arne Forssells arkiv, Vol 122, C. A. Nordman till Arne Forssell 3/1 1961.

27 Soivio 1966, s. 25.

28 Seikko Eskola, *Suomen kysymys ja Ruotsin mielipide. Ensimmäisen maailmansodan pubkeamisesta Venäjän maaliskuun vallankumoukseen* (Porvoo 1965), s. 176.

29 Kihlberg 1961, s. 37.

30 Ahnlund 1996, s. 224 f.

Sjöros var mycket blid och stilla. Hatet och vreden hade lagt sig nu, när han fick lägga sitt liv på det flammande bålet. Offret hade redan bringat försoning. Han talade med Lennart om vissa barndomsminnen, de första små erfarenheterna om livets krig och kärlek, obetydliga ting, men som ända till döden genomtränger själen med sin fina doft. Han citerade sina diktare och filosofer, dem som han mött i den rätta åldern, då sinnet var öppet och mjukt, och som fött honom för andra gången. [...] Lennart lyssnade tyst med en tändrande stolthet över hans förtroende. Du lägger ett stycke av ditt liv i min hand, tänkte han. Jag lovar, att det inte skall falla till marken (s. 185).

Inför sin bortfarande vän grips Lennart Ahlborn av samma stämning som han kände, då han under exercistiden stod och betraktade havet och begründade krigets verklighet. Själv förmår dock Lennart Ahlborn inte uträtta en aktivistisk gärning. Romanen utmynnar i att han accepterar sin och sitt lands situation – något som på ett sätt förespeglade den historiska verkligheten.

Ryssland som Sveriges arvfien är närvarande i romanen endast på ett mycket abstrakt sätt. Huvudkonflikten finns framför allt mellan svenskar och finländare, och olika svenskar själva, som i romanen har olika sätt att reagera på kriget. De två ytterligheterna är idealistiske Lennart och gulaschbaronen Betjeman, som skrupelfritt anpassar sig till kriget och profiterar på det. Betjeman uppfattar kriget som en "jättekonjunktur"; han är beredd att krossa alla som är svagare eller står i vägen för hans framgång. Det är rena motpolen till Lennarts idé om det nationella offret, och det är de gärningar som svenskarna utför under neutralitetens mantel som är objektet för Siwertz bittraste kritik:

Det fredliga Stockholm var ju en fullkomlig vildmark av underjordiska intriger, fräckt skoj och samvetslöst förräderi mot statens intressen. Det var en egoismens orgie, en sannskyldig penningens brunsttid. Nu fick han fruktansvärt bekräftat, vad han tidigare känt och anat. Sannerligen neutraliteten lyfte inte upp något skönt ansikte (s. 180).

Det är egentligen denna moraliska anklagelse mot svensk egoism, profitbegär och bristen på högre ideal som utgör romanens ideologiska huvudlinje. Jämfört med det har de stora geopolitiska maktspelet endast begränsad betydelse – med det viktiga undantaget att Siwertz, liksom de andra aktivisterna, ansåg att även den svenska utrikespolitiken i grund och botten var en moralisk fråga. Att hålla fast vid neutraliteten till varje pris uppfattade han som fejt och omoraliskt, om inte rentav farligt för Sveriges framtid.

Denna, under sin tid relativt spridda tanke har inte särskilt ofta diskuterats i historieskrivningen och troligen verkar den främmande också för de flesta nutida läsare. Samtidigt är det odiskutabelt att Siwertz i *Eldens återsken* företräder denna idé med hela sitt hjärta och skönlitterära förmågor, vilket gör romanen läsvärd än idag. Känslans betydelse erkändes dessutom redan under bokens ursprungliga mottagande. I en recension i *Svensk Tidskrift* år 1917 skrevs det om *Eldens återsken* och Bengt Bergs roman *En german*:

[B]ägge böckerna äro hvarandra lika i så måtto, att författarna varit alltför gripna af ämnets betydelse för att ägna full uppmärksamhet åt dess konstnärliga utformning; men hos båda är allvaret i syftningen och äktheten i känslan så stor, att man lättare än eljest öfverser med svagheter i formen och kompositionen.³¹

Sammanfattning

För en historiker har *Eldens återsken* ett visst värde som en verklighetsnära skildring av den svenska aktivismen och dess Stockholmsmiljö under första världskriget. Särskilt vad gäller aktivistsammankomsterna på Pelikanklubben utgör Siwertz roman en av de bästa och mest intressanta källorna. Där beskrivs även den allmänna stämningen på sammankomsterna, inte bara de förda diskussionerna, och flera av personligheterna framstår i färgrika drag. Men ännu viktigare är att Siwertz roman som ett litterärt verk ger en tämligen unik inblick i det

31 "Litteratur. Ur bokmarknaden", *Svensk Tidskrift*, 1917, s. 54.

aktivistiska tankesättet, med alla dess samtidsmoraliska övertygelser. I *Eldens återsken* får 1914 års idéer en utpräglat konstnärlig utformning, som låter oss bättre förstå inte bara hur Siwertz och de andra svenska aktivisterna resonerade, utan också hur de kände.

För denna uppgift är *Eldens återsken* av särskild betydelse eftersom aktivismen blev en av den svenska historiens återvändsgränder, en rörelse som på gott eller ont aldrig blev ett realistiskt politiskt alternativ. På grund av Tysklands nederlag i kriget år 1918 och inte minst de samtida inrikespolitiska och samhällseliga förändringarna i Sverige var det kanske oundvikligt att aktiviströrelsen skulle självdö – även om det visserligen kom nya återspeglings under andra världskriget.

Tillsammans med den svenska aktivismen försvann också den märkliga idén att Sverige just under första världskriget hade ett aldrig återkommande tillfälle och en moralisk förpliktelse att ingripa i världshistorien, ett tillfälle som dock aldrig användes. Men om man accepterar att historievetenskapens uppgift är att motverka "nuets provinsialism", att det ska lära oss något om de olika vägarna som historien kunde ha tagit men inte tog, belysa handlingsalternativ som inte aktualiserades och reflektera över idéer som inte fick tillräckligt med stöd under sin tid, får också de svenska aktivisterna och Siwertz sin rätta plats i historien.

Litteraturförteckning

- Anonym (1917), "Litteratur. Ur bokmarknaden", *Svensk Tidskrift* 1917, s. 54
- Ahlund, Claes (2001), "Författarna och första världskriget. De krigförande länderna och Sverige", i *Vänbok till Alvar Wallinder*, red. Christina Tellgren, Gävle, s. 10–28
- (2010), *Underhållning och propaganda. Radschas (Iwan Aminoffs) romaner om första världskriget 1914–1915*, Uppsala
- Ahnlund, Knut (1996), *Sven Lidman. Ett livsdrama*, Stockholm
- Anderson, Ivar (1965), *Otto Järte – en man för sig*, Stockholm
- Andersson, Ragnar (1952), *Svenska Dagbladet och det politiska livet*, Uppsala/Stockholm
- Andræ, Carl-Göran (1998), *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918*, Stockholm
- Battail, Jean-François (1979), *Le mouvement des idées en Suède à l'âge du bergsonisme*, Paris
- Eskola, Seikko (1965), *Suomen kysymys ja Ruotsin mielipide. Ensimmäisen maailmansodan pubkeamisesta Venäjän maaliskuun vallankumoukseen*, Porvoo
- Gummerus, Herman (1927), *Jägare och aktivister. Hågkomster från krigsåren i Stockholm och Berlin*, Helsingfors
- Kihlberg, Leif (1961), *Aktivismens huvudorgan Svensk Lösen. Två studier i svensk konservatism 1916–1922*, Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala; 41, Stockholm
- Koenen, Gerd (2003), "Rom oder Moskau". *Deutschland, der Westen und die Revolutionierung Russlands 1914–1924*, Tübingen
- Kuldkepp, Mart (2014), "Sweden's Historical Mission and World War I: A Regionalist Theory of Swedish Activism", *Scandinavian Journal of History*, 39 (1), 2014
- (2015), "Hegemony and Liberation in World War I: The Plans for New Mare Nostrum Balticum", *Ajalooline Ajakiri*, 3, 2015
- Lackman, Matti (2000), *Suomen vai Saksan puolesta? Jääkärideiden tuntematon historia*, Helsinki
- Larsson, Yngve (1977), *Mitt liv i stadshuset*, Stockholm

- Nordin, Svante (1994), *Fredrik Böök. En levnadsteckning*, Stockholm
- Nygård, Stefan (2008), *Filosofins renässans eller modern mystik? Bergsondebatten i Finland*, diss., Helsingfors
- Saxlund, Tyrgils (1975), *1914 års idéer. En studie i svensk litteratur*, Stockholm
- Siwertz, Sigfrid (1972), *Eldens återsken. Det stora varuhuset. Djami och vattenandarna*, Stockholm
- Soivio, Iris (1966), *Symbolerna i Sigfrid Siwertz' prosa*, Turku
- Stenkvist, Jan (1982), *Nationalskalden. Heidenstam och politiken från och med 1909* Stockholm
- Sturfelt, Lina (2014), Skandinavien och första världskriget, *Scandia* 80:2, 2014, s. 93–106
- Sundbeck, Carl (1920), *Svenska röster under Finlands frihetskamp*, Stockholm